

תכנית-מחקר המוגשת לאישור כתכנית לעבודת-דוקטור

תאריך הגשת התכנית: 09.12.2009

המגישה: אילונה שטיימן (ת.ז. 1-30193073) Ilona Steimann

נושא העבודה:

כתבי היד העבריים המאוירים

מאוספו של הרטמן שדל

**HEBREW ILLUMINATED MANUSCRIPTS FROM
THE COLLECTION OF
HARTMANN SCHEDEL**

החוג לתולדות האמנות

האוניברסיטה העברית בירושלים

תיאור אוסף כתבי היד העבריים של הרטמן שדל והקשרו:

הרטמן שדל (Hartmann Schedel, 1440-1514), אשר השתייך לחוגי ההומיניסטים בגרמניה בעשורים האחרונים של המאה החמש עשרה¹ נולד בנירנברג בשנת 1440, למד בלייפציג אמנויות חופשיות ומשפטים ובשנת 1463 נסע לפדובה ללמוד רפואה בה הוא המשיך לעסוק בחזרתו לנירנברג. לדורות הבאים הוא נודע בעיקר כקומפילטור (compiler) והעורך של הכרוניקה העולמית (*Weltchronik*)², אשר יצאה לאור ב-1493 בלטינית, מיד לאחר מכן בתרגום לגרמנית וזכתה לתפוצה רחבה.³ את הכרוניקה ביסס שדל על מסורת מדייוואלית מאוחרת, אותה העשיר בחידושים רבים ברות המגמות ההומניסטיות של תקופתו, אשר חוללו שינויים מהותיים בתפיסתם של תחומי ההיסטוריה והגיאוגרפיה.⁴ רוב המקורות בהם השתמש שדל לכתיבת הכרוניקה היו קיימים בספרייתו הגדולה,⁵ אשר את חלקה ירש מבן דודו הרמן שדל (Hermann Schedel) ואת חלקה האחר אסף ואף העתיק בעצמו.⁶ ספרייתו הייתה מורכבת מכתבי יד ואינקונבולות במגוון רחב של נושאים בלטינית, גרמנית ויוונית, אשר הלמו את התפיסות ההומניסטיות בנות תקופתו.⁷ בתוך אוסף עשיר זה נכללה קבוצה קטנה של שמונה כתבי יד הכתובים בעברית (Munich, BSB, Cod. hebr. 14, 16, 21, 69, 88, 90, 293, 410),⁸

¹ Stauber, "Hartmann Schedel," pp. 159-185.

² הפרויקט של הדפסת הכרוניקה יזום ונתמך כלכלית על ידי סבלד שרייר (Sebald Schreyer, 1446-1520) וסבסטיאן קמרמייסטר (Sebastian Kammermeister, 1446-1503), שניהם ממשפחות אציליות של נירנברג. הכרוניקה יצאה לאור בבית דפוסו של אנטון קוברגר (Anton Koberger, c. 1440/45-1513) בליווי של 1804 איורים שנעשו על ידי מיכאל וולגמוט (Michael Wolgemut, 1434-1519) ווילהלם פליידנוורף (Wilhelm Pleydenwurff, 1460-1494). מבין הספרים והמאמרים הרבים הדנים בכרוניקה העולמית של שדל ראה:

Füssel, *Chronicle of the World*; Reske, *The Production of Schedel's Nuremberg Chronicle*.

³ Cf. Green, *The Nuremberg Chronicle and its Readers*.

⁴ Ashcroft, "Black Arts," p. 6; Goerlitz, "The Chronicle in the Age of Humanism," pp. 133-144.

⁵ Cf. Heitz, *Hartmann Schedel's Weltchronik*.

⁶ לאחר מותו של שדל נכדו מלכיור (Melchior) מכר את כל האוסף ב-1552 לבנקאי הידוע מאוגסבורג, יוהן יקוב פוגר (Johann Jacob Fugger). מאוחר יותר, ב-1571, ספרייתו של פוגר יחד עם כתבי היד והאינקונבולות של שדל נמכרה לספריית החצר של דוכס בווריה אלברכט החמישי, שהפכה להיות הספרייה הבווארית הממלכתית במינכן, בה אוספו של שדל נמצא היום:

Hartig, *Die Gründung der Münchener Hofbibliothek*, p. 261; Stauber, *Die Schedelsche Bibliothek*, p. 146.

⁷ Füssel, *Chronicle of the World*, pp. 9-10; Stauber, *Die Schedelsche Bibliothek*.

⁸ Steinschneider, *Die Hebräischen Handschriften*, pp. 6, 7, 8, 46-47, 55-56, 154-155, 233.

כולם כתבי יד ליטורגיים: מחזורים, סידורים וחומשים עם מגילות והפטרות שנועדו לתפילה בבית הכנסת⁹ (תמונות 1-4). קבוצת כתבי היד העבריים מאוספו של שדל עומדת במרכזו של מחקר זה.

אספנות כתבי היד העבריים בקרב ההומניסטים הגרמניים בסוף המאה החמש עשרה ובראשית המאה השש עשרה הייתה חופעה נפוצה למדי הקשורה בכסיסה לרוח ההומניזם, אשר חדר לגרמניה מאיטליה במחצית השנייה של המאה החמש עשרה.¹⁰ בדומה להומניסטים האיטלקיים, התעניינו גם המלומדים הגרמניים בספרות ובפילוסופיה של העולם העתיק, אך עסקו גם בתחומים הנוגעים לתיאולוגיה.¹¹ העברית בקרב ההומניסטים הללו נתפסה כאחת מן השפות הקדומות להן יוחס תפקיד חשוב בבחינת המקורות העתיקים. אך מעמדה המיוחד של העברית נקבע בראש וראשונה מתוקף היותה שפת המקור של כתבי הקודש העבריים, אשר אומצו על ידי הנוצרים. הנסיון להבין את "האמת העברית" (*Hebraica veritas*) היה אחד המניעים העיקריים של אספנים אלה. לא יפלא איפוא כי באוספים של ההבראיסטים הגרמניים¹² ניתן למצוא כתבי יד עבריים העוסקים במקרא ופרשנותו, בדקדוק ובתחומים הסמוכים לו,¹³ כמו גם בקבלה שנחשבה לתומכת בדוקטרינות הנוצריות.

לעומת זאת כתבי יד ליטורגיים לא עוררו עניין רב בקרב המלומדים הגרמניים בני התקופה. על כך ניתן ללמוד מן המחלוקת שפרצה בגרמניה בעשור הראשון של המאה השש עשרה סביב מעמדם של הספרים העבריים.¹⁴ במרכז הפולמוס ניצב יהודי מומר, יוהנס פפרקורן (Johannes Pfefferkorn, 1469-1523), שפרסם משנת 1507 ואילך, מספר פמפלטים נגד היהודים. בפמפלטים אלה הדגיש פפרקורן כי

⁹ אמנם נראה כי החומשים, בניגוד למחזורים ולסידורים נחשבו בעיני ההבראיסטים כשייכים לקטגוריה של טקסט תנ"כי ולא ליטורגי. על היבטים אלה נעמד במהלך העבודה.

¹⁰ Kristeller, "The European Diffusion of Italian Humanism," p. 2; Overfield, "Germany," p. 92.

¹¹ על השוני שבין ההומניזם האיטלקי להומניזם הגרמני ראה:

Estep, *Renaissance and Reformation*, pp. 43-51; Rummel, *The Confessionalization of Humanism*, pp. 3-4.

¹² בספרות המחקר הגדרת אדם זה או אחר כהבראיסט לא תמיד עוקבת אחר קרטוריונים קבועים. היו כאלה שהגדירו כהבראיסט כל מי שגילה עניין בטקסטים עבריים אף אם לא ידע את השפה (*Katchen, Christian Hebraists and Dutch Rabbis*, p. 9). אחרים הבחינו בכמה רמות של ההבראיסם: הרמה הגמוכה היא של האנשים שידעו מעט עברית, אך התעניינו בספרים העבריים, בעוד שברמה הגבוהה היו אלה שיכלו לקרוא עברית מקראית ורבנית באופן שוטף (*Goldish, Judaism in the Theology of Sir Isaac Newton*, pp. 17-19). ראה גם דיון על הגדרת ההבראיסם אצל דויטש, *יהדות בעינינו נוצריות*, עמ' 18.

¹³ Burnett, "Philosemitism and Christian Hebraism," pp. 136-139.

¹⁴ בין הספרות הענפה בנושא ראה: Hirsch, "John Pfefferkorn," pp. 256-288; Rummel, *The Case Against Johann Reuchlin*; Wortsman, *Recommendation Whether to Confiscate, Destroy and Burn all Jewish Books*, originally published as part of *Doctor Johanssen Reuchlins Augenspiegel*, printed by Thomas Anshelm, Tübingen, 1511.

הספרים של היהודים עוינים לנצרות ולכן יש להחרים ולשרוף אותם. לבקורת קיצונית במיוחד זכה התלמוד, אשר לטענתו של פפרקורן הוא המובע מן היהודים להתנצר. יחד עם זאת יצא פפרקורן גם נגד הספרים האחרים ודרש שיחרימו את כולם למעט את ספרי התנ"ך. ההבראיסט הגרמני, יוהנס רויכלין (Johannes Reuchlin, 1455-1522) שהתנגד לגישה זו, כתב בתגובה, כי רוב הספרים העבריים אינם כוללים דבר נגד הנצרות ואחדים מהם אף יכולים לשמש תמיכה לדוקטרינות של הכנסייה. יחד עם זאת, לא כל הספרים העבריים זכו לתשומת לב שווה מצדו של רויכלין. טקסטים ליטורגיים נזכרו בדבריו רק בדרך אגב. כלומר, אם ביחס לסוגי הספרים האחרים הקפיד רויכלין לפרט מהו תוכנם כדי לנמק מדוע אין להשמיד אותם, הרי שבנוגע לספרי התפילה הוא רק ציין כי התפילה היא עניין פנימי של היהודים ולנוצרים אין בה דבר.¹⁵

אם רויכלין מייצג במקרה זה את החוגים ההומניסטיים הגרמניים, אשר התעניינו בכתבי היד העבריים כבכלי להבנה טובה יותר של כתבי הקודש הנוצריים, פפרקורן שפעל בתמיכתם של הדומיניקנים מקלן (Köln), משקף את המגמות של החוגים הסכולסטיים, אשר דווקא בקרבם, כחלק מהפולמוס האנטי-יהודי, התחיל להתעורר העניין בליטורגיה של היהודים. לטענתו של ר' פו שה (R. Po-chia Hsia) נקודת המפנה ביחס הנוצרי למנהגים ולטקסים של היהודים חלה בחקירות של עלילת הדם בטרנט (Trent) ב-1475.¹⁶ מהפרוטוקולים המפורטים של הקירת האירוע בטרנט עולה עניין נוצרי חסר תקדים בטקסים היהודיים, על צליליהם, תכניהם ומחוותיהם. הפופולריות המיוחדת לה זכה פולחנו של סימון מטרנט בגרמניה קשורה, לדבריו, לאותו עניין ההולך וגובר במנהגי היהודים. על כן, לא במקרה תוארה עלילת הדם בטרנט באופן מפורט גם בכרוניקה העולמית של שדל.¹⁷ כתוצאה ממגמות אלו עד מהרה החלו להופיע בגרמניה חיבורים אתנוגרפיים המתארים את הליטורגיה ואת אורך החיים היהודי, שהראשונים שבהם הופיעו בקלן בשנים 1508 (על ידי פפרקורן) ו-1509 (על ידי ויקטור פון קרבן (Victor von Carben)).¹⁸

¹⁵ Wortsman, *Recommendation Whether to Confiscate, Destroy and Burn all Jewish Books*, p. 69.

¹⁶ Hsia, "Christian Ethnographies," p. 224; Hsia, *The Myth of Ritual Murder*, pp. 42-50.

¹⁷ *Weltchronik*, Nuremberg, 1493, printed by Anton Koberger, Blatt CCLIII verso.

¹⁸ ראה במחקרו של י' דויטש, *יהדות בעיני נוצרים*, במיוחד עמ' 303-324.

בצד מגמות משולבות אלה בהן מעורבים הן ההיברדיסטים והן מתנגדיהם עולה גורם אפשרי נוסף אשר השפיע בדרך זו או אחרת על שדל ברכישתם של כתבי יד עבריים בעלי תוכן ליטורגי דווקא. כידוע, כתבי יד ליטורגיים, במיוחד מחזורי תפילה וחומשים שנועדו לתפילה בבית הכנסת זכו למן המאה השלוש עשרה לתשומת לב אסתטית ואיורו בתדירות גבוהה יותר בהרבה, מאשר כתבי יד אחרים. מאפיין זה של כתבי היד הליטורגיים מוצא את ביטויו גם באוסף של שדל: ארבעה מתוך שמונת כתבי היד הם כתבי יד מצויירים, כאשר כשלושת האחרים ישנם מרכיבים עיטוריים, אך במידה מצומצמת.

דומה שהעניין של שדל בכתבי יד מאוירים אינו מקרי, שכן רבים מכתבי היד הלא עבריים שהרכיבו את ספרייתו גם הם מצויירים. לא זו בלבד אלא בנוסף לאיורים המקוריים של כתבי היד העבריים והלא עבריים הכניס שדל חיתוכי עץ והדפסים אחרים בני התקופה בתור דפי בטנה, או במקרים אחרים הדביק אותם בתוך כתבי היד.¹⁹ תופעת ההדבקה של תמונות מודפסות בתוך כתבי יד עתיקים ואינקונבולות מוכרת ממספר אוספים אחרים של המאה החמש עשרה בעיקר מגרמניה ומארצות השפלה,²⁰ בהם נכללים גם אלה שמקורם בסביבתו הקרובה של שדל.²¹ השילוב של הדפסים "חדשים", כלומר בני תקופתם של האספנים בני המאה החמש עשרה בתוך כתבי יד עתיקים שהיו שייכים לאספנים הללו הוסיף מימד חדש לתוכנם ולתוכנית עיטורם המקורית של כתבי היד.²² רוב ההדפסים היו דפי הדפס בודדים מאלה שנועדו לדבקות אישית או שימשו כמזכרת של אתרי עליה לרגל או שרידי קדושים (devotional single sheet prints) ונמכרו בכניסה לכנסיות ובירידים.²³ במקרים אחרים שולבו בתוך כתבי היד הדפסים שנעשו במקור לצורך איורם של ספרים מודפסים, אך לאחר שהספר יצא לאור הודפסו פעמים נוספות ונמכרו כדפי הדפס בודדים.

בכתבי היד העבריים שהיו בבעלותו של שדל הכניס שדל חיתוכי עץ שכבר שימשו לאיור של ספר אחר. הדפים הפותחים והמסיימים כמעט את כל אחד מכתבי היד מתארים ברובם סצנות שונות מהברית הישנה

¹⁹ Landau, *The Renaissance Print*, p. 64.

²⁰ Bühler, *The Fifteenth-Century Book*, pp. 84-87.

²¹ ראה למשל, בכתב יד שהיה שייך לאב סבלד (Abbot Sebald), אב המנזר הבנדיקטיני בקאסטל שליד גירנברג (Küp, "A Fifteenth Century Girdle Book," pp. 471-484).

²² Erler, "Pasted-In Embellishments," p. 12.

²³ Shestack, *Fifteenth Century Engravings*, introduction (unpaginated).

ראה גם: Bennion, *The Functional Print*.

והחדשה אשר במקור הודפסו על ידי אנטון קוברגר בנירנברג ב-1491 ב"תיבת האוצר של העושר האמיתי של הישועה"²⁴ (*Schatzbehälter der wahren Reichtümer des Heils*), קובץ דרשות שחובר על ידי הדרשן הפרנציסקני, סטפן פרידולין (Stephan Fridolin, 1430-1498).²⁵ בסך הכל אויר קובץ הדרשות בתשעים וששה חיתוכי עץ, מהם שלוש עשרה הוכנסו גם בכתבי היד העבריים של שדל (תמונות 5-8). כל חיתוכי העץ של השאצבהלטר נעשו בבית מלאכתם של מיכאל וולגמוט ווילהלם פליידנוורף, שכעבור שנתיים עבדו על חיתוכי העץ של הכרוניקה העולמית של שדל.²⁶

יש לציין כי על אף שתמונות מודפסות שונות נוספו לספרים רבים הלא עבריים מספרייתו של שדל, התיאורים מ"תיבת האוצר" שולבו אך ורק כמעט בכתבי היד העבריים.²⁷ הסיבה לכך היא ככל הנראה בתוכן של "תיבת האוצר": חיתוכי העץ בחיבורו של פרידולין מלווים בהסברים מילוליים לכל תמונה ותמונה המהווים חלק מדרשותיו.²⁸ ההסברים הם לרוב טיפולוגיים ומפרשים את אירועי הברית הישנה כמבשרים את אלה של הברית החדשה. הדמויות המתוארות בחיתוכי העץ מתפרשות כפרה-פיגורציות לישוע. השילוב של תיאורים אלו, להם משמעות טיפולוגית ברורה, בכתבי יד עבריים יצר דו-שיח מעניין בינם לבין התוכן של כתבי היד העבריים והפך את כתבי היד לזירת פולמוס אותו ניהל שדל עם היהדות. מחזוריים, סידורים וחומשים ליטורגיים המתייחסים לאירועי המקרא בכל עמוד ועמוד והמשקפים את לוח השנה העברי המבוסס על אותם אירועים מקראיים התאימו ביותר לצרכים פולמוסיים אלו.

כוונותיו הפולמוסיות של שדל באות לידי ביטוי נוסף בכתובות שהוסיף בדפי בטנה ריקים, הסמוכים לחיתוכי העץ של כמה מכתבי היד העבריים.²⁹ כך למשל, על אחד מדפי הבטנה האחוריים של מחזור 21 (BSB, Cod. hebr. 21) כתב שדל: "נביא מקרבך מאהיך כמוני יקים לך ה' אלהיך אליו תשמעו"

²⁴ מלבד שניים שנלקחו ממקור אחר והמתארים את אנה הקדושה וברברה הקדושה (שניהם נמצאים בתוך חומש 298, BSB, Cod. hebr. 298).

²⁵ היום חיתוכי עץ אלה הוצאו מכתבי היד העבריים ונשמרים באוסף הגרפי המדיני במינכן (Munich, State Graphic Collection). רק ארבעה תיאורים נשארו בכתבי היד העבריים, שניים בחומש 298 (BSB, Cod. hebr. 298) ושני האחרים במחזור 14 (BSB, Cod. hebr. 14). ראה גם: Hernad, *Die Graphiksammlung*.

²⁶ Stadler, *Michael Wolgemut*, pp. 2-28.

²⁷ מלבד אחד שמתאר את תחיתו של לזרוס ושולב באיקובולה לטינית (BSB, 2° Inc. c. a. 1204). חיתוך זה מפיץ ללא מסגרת המופיעה בחיתוכי העץ שהוכנסו לכתבי היד העבריים (Hernad, *Die Graphiksammlung*, p. 235).

²⁸ Hernad, *Die Graphiksammlung*, p. 66.

²⁹ Walde, *Christliche Hebraisten*, pp. 187-188.

(דברים יח': טו'). אותו פסוק צוטט במעשי השליחים ג': כב' ואחריו מובא ההסבר, כי כל הנביאים "משמאל ותבאים אחריו אשר נבאו כלם הגידו דברי הימים האלה" (ג': כה'), כלומר את בואו של ישוע.

שימושו של שדל בתמונות טיפולוגיות בצירוף פסוקים מן הברית הישנה והחדשה מזכיר במידה מסוימת את הרעיון של תנ"כי תמונות הנקראים ביבליה פאופרום (*Biblia Pauperum*) שקבלו תפוצה רחבה בגרמניה במחצית השנייה של המאה החמש עשרה והיו ללא ספק מוכרים לשדל.³⁰ בתנ"כים אלה התייבט הטיפולוגי שיחק תפקיד מרכזי, ולצד האיורים המתארים אירועי הברית החדשה תוארו האירועים מהברית הישנה, שנתפשו כפרה-פיגורציה להם.

עניין נוסף אותו יש להזכיר בהקשר הפולמוסי של האוסף הוא העיתוי בו הגיעו כתבי יד עבריים אלה לאוסף של שדל. נראה שכל שמונת כתבי היד הגיעו לספרייתו של שדל במהלך פחות מעשר שנים, בניגוד לכתבי היד הלא עבריים, אותם אסף שדל במהלך כל חייו.³¹ שבעה כתבי היד העבריים רכש שדל כנראה כקבוצה אחת אחרי 1492,³² בעוד שכתב היד השמיני הגיע לידינו בשנת 1502. במהלך תקופה זו, ב-1499 שדל, שהיה חבר בקונסיל הגדול של נירנברג, חתם עם חברי הקונסיל האחרים על צו המגרש את היהודים מן העיר.³³ גירוש היהודים מנירנברג, שלא היה הגירוש הראשון בסדרת הגירושים מאזורים שונים בפרנקוניה, נגרם על ידי השנאה הנוצרית עתיקת היוםין כלפי היהודים שנתפסו כרוצחי ישו, שנאה שהלכה והתעצמה באותם ימים עקב התפשטות עלילות הדם, אותן הזכרתי, ועלילות חילול לחם הקודש.³⁴ כאמור, האשמות אלה והאשמות נוספות³⁵ הוצגו באופן בוטה על ידי שדל עצמו בכרוניקה העולמית שנדפסה רק שש שנים לפני הגירוש.³⁶ לאור עובדות אלו עולה מסקנה מעניינת: תוך כדי רכישת כתבי

³⁰ Rasmussen, "Bridging the Middle Ages and the Renaissance," pp. 76-93.

³¹ ראה במחקר המוקדש לספרייתו של שדל: Stauber, *Die Schedelsche Bibliothek*.
³² על כך אפשר להסיק מן השינויים הרבים ששדל הכניס לכתבי היד העבריים. חיתוכי העץ משאצבהלטר שהוכנסו לכתבי היד היו רק חלק מן השינויים הללו. כנראה ברגע ששדל קיבל את כתבי היד הוא הזמין עבורם כריכות חדשות במנור כלשהו לא רחוק מנירנברג (Hernad, *Die Graphiksammlung*, p. 66). דפי הבטנה הריקים עם סימני המים מנירנברג מ-1492 לערך וחיתוכי העץ משאצבהלטר הוכנסו לכתבי היד בשלב של עשיית הכריכות. לאחר שכתבי היד נכרכו רשם שדל מספר כתובות בדפי הבטנה הריקים, מספר את דפי כתבי היד כולל את הדפים עם חיתוכי העץ וסימן אותם בסיגנטורות באותיות לטיניות מ-A עד G על גבי הכריכה הקדמית (כתב היד היחיד שיש לו כריכה שונה, אין בו הדפסים והוא לא סומן על ידי הסיגנטורה הוא מחזור 410 (Cod. hebr. 410)).

³³ Füssel, *Chronicle of the World*, p. 10.

³⁴ Bell, *Sacred Communities*; Brockmann, *Nuremberg: the Imaginary Capital*, p. 26; Hsia, *The Myth of Ritual Murder*; Toch, *Die Juden im mittelalterlichen Reich*, pp. 55-65.

³⁵ Hsia, *The Myth of Ritual Murder*, p. 47.

³⁶ Steinicke, "Persuasive Feindbilder," pp. 275-296.

היז העבריים, שדל, כרבים אחרים בני דורו, תפס את היהודים כרוצחי ילדים לצורך שימוש ליטורגי בדמם וכמחללי לחם הקודש, אשר זוהה עם גופו של ישו. כפי שעולה מן הכרוניקה העולמית שערך שדל, בשל מעשים חמורים אלה ראויים היהודים לגירוש מן הערים הגרמניות בעולם הזה ולהשרף באש באתרית הימים,³⁷ הצפויה לפי חישובים שונים של אותה התקופה בשנת 1500.³⁸

מבחינה זו את יחסו של שדל אל היהודים ועולמם הליטורגי ניתן להשוות לזה של האמן הגרמני המפורסם אלברכט אלטדורפר (Albrecht Altdorfer, c. 1480-1538) שמונה בשנת 1519 לשרת כחבר בקונסיל של עיריית רגנסבורג ותמך בגירוש היהודים מרגנסבורג באותה השנה. מיד לאחר שהחלטה על הגירוש התקבלה בקונסיל, בית הכנסת של רגנסבורג שנבנה במאה השתיים עשרה נהרס. בטרם יצאה ההחלטה לפועל עשה אלטדורפר שני תהריטי נחושת של בית הכנסת.³⁹ נראה שגם שדל וגם אלטדורפר שהשתתפו באופן פעיל בגירוש היהודים מעריהם דאגו לתעד את הליטורגיה של היהודים, בין אם על ידי שמירת ספריהם כמו במקרה של שדל, ובין אם ברישום המדוקדק של בית התפילה שלהם כמו במקרה של אלטדורפר. לנוכח עובדות והשערות אלו, נראה שהיחס אל היהודים ובעיקר אל המורשת שלהם לא היה חד משמעי כלל ומגמתו של שדל באספנותו של כתבי היד העבריים לא הוגבלה למטרות פולמוסיות בלבד, אלא נגעה לעניינים נוספים, אותם נבסה לחשוף ולהבין במהלך המחקר.

בהקשר זה יש לציין כי המקרה של שדל ואלטדורפר לא היה יחודי וכאמור אספנות כתבי היד העבריים והפצים אחרים שקשורים ליהודים הייתה תופעה נפוצה בעת גירוש היהודים מערים הגרמניות. כך למשל, אחד ההומניסטים והמשוררים הידועים בתקופתו של שדל, קונרד קלטיס (Konrad Celtis, 1459-) (1508) שאל במכתבו לשדל, שנמצא בחומש 298 (Cod. hebr. 298), איך אפשר לרכוש כתב יד עברי.⁴⁰ כמו כן, יוהנס טרייתמיס (Johannes Trithemius, 1462-1516) אב המנזר הבנדיקטיני בספונתיים ולאחר מכן בוורצבורג אסף כתבי יד עבריים⁴¹ והיה בקשר עם שדל.⁴² אחד מכתבי יד אלה

³⁷ *Weltchronik*, Nuremberg, 1493, printed by Anton Koberger, Blatt CCLVII verso.

³⁸ Wuttke, "Humanismus als integrative Kraft," pp. 65-66.

³⁹ Cohen, *Jewish Icons*, pp. 22-23.

⁴⁰ Walde, *Christliche Hebraisten*, p. 187.

⁴¹ Brann, *The Abbot Trithemius*, p. 10.

⁴² Kristeller, *Iter Italicum*, p. 634

הוא קובץ מצויר משנת 1500 לערך העוסק במכונות מלחמה ואסטרונומיה.⁴³ חלקו האחרון כתוב בלטינית, יתכן שעל ידי טריתמיוס עצמו, מאחר שאסטרונומיה היוותה אחד מתחומי עיסוקו. פטרוס ניגרי (Petrus Nigri, c. 1434-c. 1483), ששמו מופיע באחד מכתבי היד העבריים של שדל (BSB, Cod. hebr. 90),⁴⁴ לא רק אסף כתבי יד עבריים אלא אף נשא דרשות בעברית כדי לגרום ליהודים להתנצר והיה הראשון שחיבר את ספר הדקדוק של השפה העברית בלטינית (*Rudimenta linguae hebraicae*).⁴⁵ אמנם לא ידוע הרבה על אוסף כתבי היד שלו, אך ידוע כי כתוצאה מיוזמתו הדוכס אלברכט הרביעי (Albrecht IV) שלח ב-1476 ארבעים ושניים כתבי יד עבריים המותרמים מהיהודים כמתנה למנזר הדומיניקני ברגנסבורג.⁴⁶ רובם היו כתבי יד של תלמוד, למרות שניגרי עצמו החזיק בדעה כי התלמוד הוא חיבור מקולל בעיני הנוצרים ויש להשמיד אותו.⁴⁷ הכללתם של כתבי היד העבריים בספריית המנזר מהווה דוגמא לאספנות שהיא לא אספנות פרטית, אלא אספנות ממסדית שבמסגרתה כתבי היד נהפכו לנגישים יותר למעגל רחב של האנשים המגלים עניין בכתבי יד מסוג זה. יחד עם זאת, עצם הבאתם כמתנה למנזר נבעה במידה רבה מערכם הכספי הגבוה: ר' דוד שאותו ניגרי ביקש לסייע בהערכת המחיר של כתבי היד הללו, קבע שמחירם שווה ל-30 גולדנים – מחיר כה גבוה שבכל מקרה אף אחד לא היה באות לשלם.⁴⁸

א. הבעיות העיקריות שיש כוונה לטפל בהן:

עבודת מחקר זו תעסוק בראש ובראשונה בשמונת כתבי יד העבריים שהשתייכו לאוסף של שדל. היא תעקוב אחריהם מרגע הפקתם ועד הגעתם לשדל והפיכתם לחלק מן האוסף שלו. הניתוח הפרטני של שלבי ההפקה של כל אחד מכתבי היד יאפשר להפריד בין צורתם המקורית לשינויים בהרכבם הפיסי שחלו בהם עם הגיעם לידינו של שדל. ההשוואה של נוסח התפילה והמנהג, ושל סגנון הכתיבה והעישורים לאלה המצויים בכתבי יד אשכנזיים אחרים יעידו על מקום וזמן הפקתם. כבר בשלב המחקר הנוכחי ניתן לומר כי

⁴³ Munich, BSB, Cod. hebr. 235. Steinschneider, *Die Hebräischen Handschriften*, pp. 109-110.

⁴⁴ שמו של ניגרי כתוב בדף 41ב של הסיפור ולכן ניתן להניח כי ניגרי בא במגע עם כתב יד זה לפני שהוא הגיע לשדל.

⁴⁵ Luzzatto, *Prolegomena to a Grammar of the Hebrew Language*, p. 35.

⁴⁶ Walde, *Christliche Hebraisten*, pp. 74-77.

⁴⁷ Walde, *Christliche Hebraisten*, p. 76.

⁴⁸ Walde, *Christliche Hebraisten*, p. 77.

כל הקבוצה הופקה באשכנז במחצית השנייה של המאה השלש עשרה ובמהלך המאה הארבע עשרה, למעלה ממאה חמישים שנה לפני הגיעם לשדל. עם זאת, אין זה ברור אם צירופם של כתבי היד בקבוצה זו הינו מקרי לגמרי או שהוא נובע ממקורם באותו אזור מצומצם. כתובות בעלים והערות על שינויי נוסח התפילה שנרשמו בשוליים ובדפים ריקים של כתבי היד הללו יסייעו לעקוב אחר השתלשלותם בפרק הזמן שעבר בין הפקתם להגעתם לספרייתו של שדל. מבחינה זו אוספו של שדל מהווה למעשה מקרה בוחן העשוי להדגים את אופיו של כתב יד כחפץ נייד ודינאמי העובר שינויים בלתי פוסקים בהתאם לתפקודו ושימושו המשתנה עם העברתו לידיים שונות, משלבי הפקתו ושימושו כחפץ ליטורגי המשמש לתפילה בבית הכנסת עד הפיכתו לכלי פולמוסי אנטי יהודי בידיו של שדל.

בנוסף לשמונת כתבי יד אלה, מהתכתבותו של שדל עם בני דורו עולה כי היו בבעלותו כתבי יד עבריים נוספים. במכתבו של האה נונוסוס (Kaplan Frater Nonnosus) לשדל משנת 1500 שהיה מונה בין דפיו של מחזור 21 (Cod. hebr. 21) מדובר בכתב יד עברי פגום אותו שלח שדל לנונוסוס,⁴⁹ בעוד שהחוקרת קטלין בידיק (Kathleen Biddick) בדיונה על שדל מזכירה דפים שנתלשו מכתב יד עברי כלשהו, עליהם הוא הדביק חיתוכי עץ שהיו בבעלותו.⁵⁰ שימוש משני של הדפים מכתבי יד עבריים מצוי גם בכריכות מסביבתו של שדל. כריכתו של החיבור *Sermones Thesauri Novi de Tempore* מאת פטר פלדנוס (Peter Paludanus) שנדפס בנירנברג ב-1496 על ידי אנטון קוברגר עשויה מדף הלקוח ממחזור אשכנזי עם תפילות של יום הכיפורים.⁵¹ לכן, יתכן שבמהלך המחקר אמצא כתבי יד עבריים נוספים או פרגמנטים שהיו בבעלותו של שדל ואבדוק את זיקתם לקבוצה.

העניין של שדל בכתבי יד עבריים ליטורגיים מעלה שאלות רבות בנוגע למניעי רכישת האוסף והשימוש שנעשה בספרים אלה: האם בחירתו לרכוש דווקא את כתבי היד הללו הייתה מכוונת או שמא הם היו זמינים יותר מן האחרים בגלל האחוז הגבוה של הפקת כתבי יד ליטורגיים?⁵² מה מיקומו של אוסף זה

⁴⁹ Walde, *Christliche Hebraisten*, p. 188.

⁵⁰ למרות שקשה לדעת במה מדובר, מאחר שהיא לא מביאה מראה מקום:

Biddick, "Becoming Collection," pp. 233-234; Biddick, *The Typological Imaginary*, p. 56.

⁵¹ Brandeis University Library, Special Collection, no sign.

⁵² רכישת כתבי יד עבריים על ידי הנוצרים בתקופה זו בגרמניה (לא כולל הספרים המודפסים), הייתה משימה לא פשוטה ואיך בדיוק התבצע הסחר בכתבי יד עבריים לא ברור לגמרי. ידוע שהיו גם מספר ספריות בגרמניה בהן נשמרו כתבי יד עבריים, אך

במסגרת המגמות ההבראיסטיות והעניין ההולך וגובר בקרב הנוצרים בליטורגיה יהודית? האם הפולמוס האנטי-יהודי היה השימוש העיקרי ששדל עשה באוסף, או שהיו שימושים נוספים? מה היה סוג פולמוס זה, איך הוא משתלב בפולמוסים אחרים בני התקופה ואיך נתפסה בעיניו היהדות עמה התפלמס?

שאלות נוספות נוגעות לדרכי רכישת כתבי היד ומקורותיהם: האם נמכרו על ידי היהודים או שהתגלגלו כבר קודם לכן, לפני שהגיעו לשדל, לידיים נוצריות, כתוצאה מהחרמות, גירושים וכדומה?⁵³ היבט זה מעניין הוא גם בהקשרו הרחב של יחסי יהודים-נוצרים במישור של הפקת ורכישת כתבי היד. הרי ידוע כי כחמישים שנה מאוחר יותר, באמצע המאה השש עשרה, יהודים לא רק עבדו כמתווכים בשביל אספנים נוצריים, אלא אף הועסקו על ידי האספנים הנוצריים כסופרים שהעתיקו כתבי יד.⁵⁴ נראה לכן שבדיקת מקורות הרכישה של שדל תעיד על מידת שיתוף הפעולה מצדם של היהודים בתקופה, היבט אשר מעט מאוד ידוע עליו עד כה.

עניין שיתוף הפעולה בין יהודים לנוצרים מצא ביטוי דומה גם בלימוד השפה העברית. בהקשר זה ציין ג'רום פרידמן כי אם סביבות שנת 1550 רבים מהמלומדים הנוצריים ידעו עברית ורבים מן הספרים העבריים נדפסו על ידי נוצרים עבור נוצרים, בשנת 1500 (כלומר, בתקופתו של שדל) המצב היה שונה ופחות ממאה נוצרים באירופה כולה יכלו לקרוא עברית.⁵⁵ בעיית מציאת מורה יהודי לשפה העברית הועלתה גם על ידי רויכלין שכתב כי יהודים לא מוכנים ללמד את הנוצרים עברית בגלל אי רצונם המבוסס על האיסור של התלמוד או בגלל חוסר ידיעתם המספקת של השפה.⁵⁶ אין אנו יודעים מה הייתה מידת שליטתו של שדל בשפה העברית,⁵⁷ אך ללא ספק הוא אכן ידע מה תוכן הספרים העבריים שהיו

מכלול הטקסטים בהן נוצר לרוב כתוצאה ממקרה ולא מאספנות מכוונת (Schwarz, *Principles and Problems of*)
(*Biblical Translation*, p. 67).

⁵³ כך למשל את מחזור 410 (BSB, Cod. hebr. 410) קיבל שדל ב-1502 מידי דומיניקנים. על כך הוא כתב על אחד מדפי הבטנה הקדמיים של כתב היד והוסיף כי כתב יד זה נלקח אחרי שהיהודים גורשו מבמברג (בנראה הכוונה לגירוש של 1478) מבית הכנסת שנהרס ובמקומו נבנתה קפלה (Steinschneider, *Die Hebräischen Handschriften*, p. 233).

⁵⁴ ראה למשל קבוצה גדולה של כתבי יד עבריים שהועתקו על ידי סופרים יהודיים עבור יוהן יקוב פוגר בין השנים 1548-1553: Hartig, *Die Gründung der Münchener Hofbibliothek*, pp. 250-260.

⁵⁵ Friedman, *The Most Ancient Testimony*, p. 13.

⁵⁶ Reuchlin, *De Rudimentis Hebraicis*, p. 621.

⁵⁷ רשימת הספרים שהיו בבעלותו של שדל כוללת חיבורו של יוהנס רויכלין *Rudimenta Hebraica* שנדפס ב-1506, דבר שמעיד אולי על כוונתו ללמוד עברית, בעוד שבחזומש 298 (BSB, Cod. hebr. 298) נכרך דף, עליו יד לא יתגדית, אך לא זו של שדל, כתבה את האלף-בת העברי ואת שמות האותיות בלטינית מעל כל אות (Walde, *Christliche Hebraisten*, p.) (186).

בבעלותו. לא ידוע לנו בשלב זה האם שדל בא במגע עם יהודים בני תקופתו או שהיה זה הבראיסט אחר שכיוון אותו בכל הנוגע לספריו.

אפיון נוסף של אוסף של שדל הוא העניין המיוחד בכתבי יד מצויירים. בחינת החומר המאויר במסגרת הכללית של ספרייתו של שדל ושל ההדפסים שנוספו לכתבי יד ולאיינקונבולות רבות שהיו בבעלותו תעיד על מידת הקשר בין הטקסטים והאיורים המקוריים לבין אלה שהוסיף שדל. בנוסף, השוואת אופן השימוש בשפה החזותית במסגרת טקסטואלית של הכרוניקה העולמית לזה שבהדפסים שנוספו לכתבי היד ולאיינקונבולות מספרייתו תעלה מאפיינים חדשים של תפקיד האיור בתפיסתו של שדל, הן כאספן והן כעורך. כמו כן, במהלך המחקר אבקש לבדוק האם השימוש שעושה שדל בכלים אמנותיים כדי להביע את עמדתו הפולמוסית מיוחדת אותו בהשוואה לאספנים הבראיסטים מוקדמים אחרים ובאיזה מידה הוא עולה בקנה אחד עם תפיסת האמנות בסביבתו הגרמנית בת הזמן. התעניינותו של שדל בכתבי יד מאוירים ושילובם של איורים נוספים באותם כתבי היד מעניקים לאספנות זו מימד מסוים של אספנות אמנות אותה אבקש לאפיין במהלך המחקר.

במסגרת עבודה זו לא אוכל לאתר את כל אוספי כתבי היד העבריים בני תקופתו של שדל אך על סמך אלה שכבר פורסמו ואלה שיתגלו במהלך מחקרי אסיק על הרמות השונות של האספנות בחברת המלומדים הגרמניים במפנה המאות החמש עשרה והשש עשרה, על אופיה, שיטותיה ומטרותיה בתקופה שבה תופעת ההבראיזם הייתה עדין בראשית דרכה. תופעות אלה יאפשרו למקם את האוסף של שדל בהקשר הרחב של תופעת אספנות זו.

ב. תאור מצב המחקר:

אף על פי שמחקרים רבים עסקו בדמותו של שדל,⁵⁸ בכרוניקה העולמית⁵⁹ ואחרים מהם גם בספרייתו,⁶⁰ כתבי היד העבריים נדונו בספרות המחקר לעיתים רחוקות. הם נזכרים בקצרה בקטלוגים ובספרים

⁵⁸ ראה את המאמר על שדל: Fuchs, "Schedel," pp. 599-602 ואת הביבליוגרפיה בדפים 601-602.
⁵⁹ ראה את הסקירה הביבליוגרפית ב: Reske, *The Production of Schedel's Nuremberg Chronicle*, pp. 124-133.
⁶⁰ Stauber, *Die Schedelsche Bibliothek*.

המוקדשים לאוסף של הספרייה הבווארית הממלכתית במינכן,⁶¹ בעיקר כרשימה ללא פירוט כלשהו. המחקר היחיד שזן בכתבי היד הללו בהקשר של אוספים הבראיסטיים אחרים פורסם על ידי ברנרד וולדה (B. Walde) בשנת 1916 בספרו *Christliche Hebraisten Deutschlands am Ausgang des Mittelalters*, למרות שגם הוא לא חקר את כתבי היד עצמם.⁶² בנוגע לאוספים אחרים של כתבי היד העבריים בגרמניה בסוף המאה החמש עשרה ובראשיתה של המאה השש עשרה, מלבד מחקרו של וולדה אותו הזכרנו, אין כמעט ספרות מחקרית שעליה אפשר להסתמך. המחקרים בתחום ההבראיזם הגרמני המוקדם התרכזו לרוב סביב המחלוקת של רויכלין⁶³ ובמסגרתה התייחסו לספרים העבריים שהיו בבעלותו של רויכלין,⁶⁴ בעוד שהאחרים התמקדו בתקופה מעט מאוחרת יותר, תקופת הרפורמציה.⁶⁵ התפתחות העניין בליטורגיה ובמנהגים של היהודים בקרב הנוצרים נחקרה בתרחבה בעבודת הדוקטור של יעקב דויטש.⁶⁶ אל השלכותיו של מחקר זה על תופעת האספנות המוקדמת של כתבי היד העבריים בכלל, ואוספו של שדל בפרט אתייחס במהלך מחקרי.

ג. דרך ביצוע העבודה:

המחקר יתבצע בשולשה שלבים:

1. בשלב הראשון אטפל באופן מקיף בשמונת כתבי היד העבריים שהיו באוספו של שדל (השמורים היום בספרייה הבווארית הממלכתית במינכן) ובכתבי יד עבריים נוספים או פרגמנטים שיאותרו במהלך המחקר. ניתוח הקודיקולוגיה, הכתיבה, העיטורים, נוסח הטקסט וההערות הליטורגיות, תוך השוואה לכתבי יד אשכנזיים אחרים בציון זמן ומקום ההפקה יובילו למסקנות בנוגע לצורתם המקורית ולמקום חמן ההפקה של כתבי היד הללו. כמו כן, על פי הערות שוליים

⁶¹ Hartig, *Die Gründung der Münchener Hofbibliothek*, pp. 265-266; Steinschneider, *Die Hebräischen Handschriften*, pp. 6, 7, 8, 46-47, 55-56, 154-155, 233; Striedl, "Geschichte der Hebraica-Sammlung," pp. 15-16.

⁶² Walde, *Christliche Hebraisten*, pp. 186-190.

⁶³ ראה בהערה 13 ובמאמרו של קרסאור, בו פורסמו רשימות כתבי היד שהחרמו מהיהודים במאורעות ה"ל": Kracauer, "Verzeichniss," no. 6, pp. 320-332, no. 8, pp. 423-430, no. 9, pp. 455-460.

⁶⁴ Abel, *Verzeichnis der Hebraica*.

⁶⁵ ראה למשל: Burnett, *From Christian Hebraism to Jewish Studies*; Coudert, *Hebraica Veritas?*

⁶⁶ דויטש, *יהדות בעינינו נוצריות*.

שנכתבו בידיים המאוחרות לתאריך ההפקה יהיה ניתן להסיק על מקום המצאותם של כתבי היד לאחר ההפקה ולפני הגיעם לשדל. בחירת החומר ההשוואתי לכתבי יד אלו תתבסס על הקטלוגים של כתבי היד העבריים בארץ ובעולם ועל מאגרי מידע, כגון מאגר הנתונים של מפעל הפליאוגרפיה העברית שבחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תיעודם של כתבי היד העבריים המצויירים של המרכז לאמנות יהודית באוניברסיטה העברית בירושלים, והתיעוד והמיקרופילמים של המכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. כתבי היד להשוואה אשר יתגלו כקרובים מאוד לכתבי היד של שדל יבדקו בספריות שבהן הם שמורים.

2. בשלב השני אחקור את השינויים שעברו כתבי היד העבריים בידי שדל. השינויים, כאמור, כוללים כריכות חדשות לכתבי היד והוספתם של דפי בטנה ריקים והדפסים בשלב הכריכה מחדש. לאחר שכתבי היד נכרכו רשם שדל מספר כתובות בדפי הבטנה הריקים, מספר את דפי כתבי היד, כולל את הדפים עם ההדפסים וסימן אותם בסיגנטורות. כל אלה ינותחו בהקשר של כתבי היד הלא עבריים והאינקובולות שהיו בבעלותו של שדל (השמורים היום בספרייה הבווארית הממלכתית במינכן) ובהשוואה לשינויים שחלו בהם. ההיבטים האמנותיים של השינויים הללו, הבאים לידי ביטוי בהוספת ההדפסים, שחלקם נשארו בכתבי היד וחלקם האחר נשמר היום באוסף הגרפי המדיני במינכן (Munich, State Graphic Collection), יושוו לאלה של הכרוניקה העולמית אותה שדל ערך באותן השנים, וידונו בהקשר של אמנות הספר המקומית באותה התקופה.

3. בשלב השלישי אעסוק באוספים אחרים של כתבי היד העבריים מסביבתו של שדל. בחינת האוספים הללו תוגבל לצרכי השוואה בלבד ותשמש להעמדתו של האוסף של שדל בהקשר של האספנות בת הזמן. האוספים ההבראיסטיים וההומניסטיים המוקדמים יבחנו מבחינת תוכנם ומבחינת השינויים שהם עברו בידי האספנים. כמו כן, אשתמש בתעודות, מכתבים ומקורות אחרים בני התקופה על מנת להבין מה היו המקורות של שדל ושל הומניסטים אחרים בסביבתו

הקרובה לרכישת כתבי היד העבריים, ומה היו קריטריונים לרכישתו של כתב יד זה או אחר. הארכיון של שדל נמצא ברובו בספריה הבווארית במינכן, בברלין, ובווינה. בארכיונים של נירנברג ניתן למצוא חומר נוסף הקשור לנושא הנדון.

לכסוף ידונו כל הממצאים על רקע תהליכים היסטוריים ותרבותיים אשר התרחשו בסביבתם הקרובה של שדל והבראיסטים אחרים בני זמנו ותקופתו.

ד. ראשי פרקים משוערים:

- I. מבוא: הרטמן שדל וספרייתו.....
 - II. מקרה או חוקיות: מקורם וגורלם של כתבי היד העבריים מאוספו של הרטמן שדל.....
 - א. תיאור כתבי היד ושאלת מקום וזמן הפקתם.....
 - ב. השתלשלותם של כתבי היד לאחר ההפקה והגעתם לידי שדל.....
 - ג. השינויים שעברו כתבי היד בידי שדל.....
 - III. בין כתב יד לדפוס: תפקיד האמנות בכתבי היד העבריים מאוספו של הרטמן שדל.....
 - א. הוספתם של ההדפסים לכתבי היד.....
 - ב. הוספת ההדפסים לכתבי היד העתיקים ולאיינקונבולות באספנות הגרמנית בת התקופה....
 - ג. תפקידה של האמנות אצל שדל בספרייתו ובכרוניקה העולמית.....
 - ד. המניעים של שדל באספנות כתבי היד העבריים והפולמוס היהודי-נוצרי.....
 - IV. אספנות על רקע גירוש היהודים: כתבי היד העבריים בסביבתו של הרטמן שדל.....
 - א. האספנים של כתבי היד העבריים ואוספיהם.....
 - ב. המקורות ודרכי הרכישה של כתבי היד העבריים.....
 - ג. שיטות ועקרונות האספנות.....
 - V. מסקנות: אספנות של כתבי היד העבריים בקרב המלומדים הגרמניים בסוף המאה ה-15 ובראשיתה של המאה ה-16 ומיקומו של הרטמן שדל באספנות זו.....
- קטלוג של כתבי היד העבריים מאוספו של שדל.....

ה. תרומה מצופה לקידום המחקר:

מחקרים רבים עסקו בקבוצות שונות של כתבי היד עבריים, אך קבוצות אלה הוגדרו כקבוצות על סמך מקום וזמן הפקה המשותפים לכתבי היד בקבוצה. עבודת מחקר זו יוצאת מתוך קבוצה שבה המכנה המשותף בין כתבי היד הנכללים בה אינו מקום וזמן ההפקה, אלא אספן מאוחר שאליו הם הגיעו. בהתאם לכך, יתמקד המחקר לא באופן ההפקה אלא בגילגוליהם של כתבי היד מזמן הפקתם ואילך. בכך אבקש לפלס דרך חדשה בחקר כתבי היד העבריים. במרכז דיוני יעמוד לא רק קהל היעד המקורי, אלא בעיקר הבעלים המאוחרים של כתבי היד, ואופן השימוש בהם בכל שלב של השתלשלותיהם. מבחינה זו אוספו של שדל יהווה מקרה בוחן שעל פיו יהיה ניתן לעקוב אחר גילגוליהם של כתבי יד עבריים מרגע הפקתם עד הכללתם באוסף הבריאיסטי או הומניסטי זה או אחר.

בנוסף לסיפורו הפרטי של אוסף כתבי היד העבריים של שדל אשר יזכה לראשונה למחקר מקיף בעבודה זו, יבחן אוסף זה בהשוואה לאוספים אחרים של המלומדים הגרמניים בני הזמן. השוואה זו תחשוף את השיטות והמטרות של אספנות כתבי היד העבריים בתקופה, בה תופעת ההבראיזם הייתה עדיין בחיתוליה. היא תאפשר לעמוד על מניעיהם של אותם חוגים המגלים עניין באיסוף כתבי יד עבריים, על מעמדם של כתבי יד עבריים מצוירים, ועל תפקיד האמנות בכלל באספנות זו. גירוש היהודים מנירנברג ומערים אחרות בגרמניה, המהווה הקשר היסטורי לאספנות זו, הופך את העניין בכתבי היד העבריים באותה תקופה לתופעה מורכבת אשר חשיפת היבטיה השונים תוביל למסקנות חדשות בעלות השלכות היסטוריות חשובות.

1. ביבליוגרפיה:

Abel, *Verzeichnis der Hebraica*: Wolfgang von Abel, Reimund Leicht, eds. *Verzeichnis der Hebraica in der Bibliothek Johannes Reuchlins (Pforzheimer Reuchlinschriften, Band 9)*, Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2005.

- Ashcroft, "Black Arts":** Jeffrey Ashcroft, "Black Arts: Renaissance and Printing Press in Nuremberg, 1493-1528," *Forum for Modern Language Studies*, vol. 45/1 (2009), pp. 3-18.
- Bell, *Sacred Communities*:** Dean Phillip Bell, *Sacred Communities: Jewish and Christian Identities in Fifteenth-Century Germany*, Boston: Brill Academic Publishers, 2001.
- Bennion, *The Functional Print*:** Lyndsay Bennion, *The Functional Print within the Print Market of the Late Fifteenth and Early Sixteenth Century in Northern Europe and Italy* (MA Thesis), Ohio: Bowling Green State University, 2006.
- Biddick, "Becoming Collection":** Kathleen Biddick, "Becoming Collection, The Spatial Afterlife of Medieval Universal Histories," *Medieval Practices of Space*, edited by Barbara A. Hanawalt and Michal Kobiak, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000, pp. 224-242.
- Biddick, *The Typological Imaginary*:** Kathleen Biddick, *The Typological Imaginary: Circumcision, Technology, History*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2003.
- Brann, *The Abbot Trithemius*:** Noël L. Brann, *The Abbot Trithemius (1462-1516): The Renaissance of the Monastic Humanism* (Studies in the History of Christian Thought, No. 24), Leiden: Brill Academic Publishers, 1981.
- Brockmann, *Nuremberg: the Imaginary Capital*:** Stephen Brockmann, *Nuremberg: the Imaginary Capital*, Woodbridge: Camden House, 2006.
- Bühler, *The Fifteenth-Century Book*:** Curt F. Bühler, *The Fifteenth-Century Book: the Scribes, the Printers, the Decorators*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1960.
- Burnett, *From Christian Hebraism to Jewish Studies*:** Stephen G. Burnett, *From Christian Hebraism to Jewish Studies. Johannes Buxtorf (1564-1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*, Leiden: Brill Academic Publishers, 1996.

- Burnett, "Philosemitism and Christian Hebraism":** Stephen G. Burnett, "Philosemitism and Christian Hebraism in the Reformation Era (155-1620)", *Geliebter Feind gehasster Freund: Antisemitismus und Philosemitismus in Geschichte und Gegenwart: Festschrift zum 65. Geburtstag von Julius Schoeps*, edited by Irene A. Diekmann, Elke-Vera Kotowski, Berlin: Verlag für Berlin-Brandenburg, 2009, pp. 135-146.
- Cohen, *Jewish Icons*:** Richard I. Cohen, *Jewish Icons, Art and Society in Modern Europe*, Berkley and Los Angeles: University of California Press, 1998.
- Coudert, *Hebraica Veritas?*:** Allison P. Coudert, Jeffrey S. Shoulson, eds. *Hebraica Veritas? Christian Hebraists and the Study of Judaism in Early Modern Europe*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004.
- Erler, "Pasted-In Embellishments":** Mary C. Erler, "Pasted-In Embellishments in English Manuscripts and Printed Books c. 1480-1533," *The Library*, vol. 14/3 (1992), pp. 185-206.
- Estep, *Renaissance and Reformation*:** William R. Estep, *Renaissance and Reformation*, United States of America: William B. Eerdmans Publishing Company, 1986.
- Friedman, *The Most Ancient Testimony*:** Jerome Friedman, *The Most Ancient Testimony, Sixteenth-Century Christian Hebraica in the Age of Renaissance Nostalgia*, Athens OH: Swallow Pr, 1983.
- Fuchs, "Schedel":** Franz Fuchs, "Schedel," *Neue Deutsche Biographie*, vol. 22, pp. 599-602.
- Füssel, *Chronicle of the World*:** Stephan Füssel, ed. *Chronicle of the World, The Complete and Annotated Nuremberg Chronicle of 1493*, Taschen, 2001.
- Goerlitz, "The Chronicle in the Age of Humanism":** Uta Goerlitz, "The Chronicle in the Age of Humanism: Chronological Structures and the Reckoning of Time between Tradition and Innovation," *The Medieval Chronicle*, edited by Eric Kooper, Amsterdam-Atlanta, GA, 1999, pp. 133-144.

- Goldish, *Judaism in the Theology of Sir Isaac Newton***: Matt Goldish, *Judaism in the Theology of Sir Isaac Newton*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1998.
- Green, *The Nuremberg Chronicle and its Readers***: Jonathan P. Green, *The Nuremberg Chronicle and its Readers: The Reception of Hartmann Schedel's Liber Chronicarum*, Doctoral Thesis, University of Illinois, Urbana-Champaign, 2003.
- Hartig, *Die Gründung der Münchener Hofbibliothek***: Otto Hartig, *Die Gründung der Münchener Hofbibliothek durch Albrecht V. und Johann Jakob Fugger*, München: Verlag der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1917.
- Hernad, *Die Graphiksammlung***: Béatrice Hernad, ed. *Die Graphiksammlung des Humanisten Hartmann Schedel* (Ausstellung in der Bayrischen Staatsbibliothek, München, vom 20. Juni - 15. September 1990), München: Prestel Verlag, 1990.
- Heitz, *Hartmann Schedel's Weltchronik***: Michael Haitz, *Hartmann Schedel's Weltchronik*, Lüneburg, 1899.
- Hirsch, "John Pfefferkorn"**: Samuel A. Hirsch, "John Pfefferkorn and the Battle for the Books," *The Jewish Quarterly Review*, vol. 4/2 (1892), pp. 256-288.
- Hsia, "Christian Ethnographies"**: R. Po-chia Hsia, "Christian Ethnographies of Jews in Early Modern Germany," *The Expulsion of the Jews 1492 and later*, edited by Raymond B. Waddington, Arthur H. Williamson, New York and London: Garland Publishing, 1994, pp. 223-235.
- Hsia, *The Myth of Ritual Murder***: R. Po-chia Hsia, *The Myth of Ritual Murder. Jews and Magic in Reformation Germany*, New Heaven and London: Yale University Press, 1988.
- Katchen, *Christian Hebraists and Dutch Rabbis***: Aaron L. Katchen, *Christian Hebraists and Dutch Rabbis: Seventeenth Century Apologetics and the Study of Maimonides' Mishneh Torah*, Cambridge: Harvard University Press, 1985.

- Kracauer, "Verzeichniss":** Isidor Kracauer, "Verzeichniss der von Pfefferkorn 1510 in Frankfurt a. M. confiscierten jüdischen Bücher," *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, vol. 44 (1900), no. 6, pp. 320-332, no. 8, pp. 423-430, no. 9, pp. 455-460.
- Kristeller, "The European Diffusion of Italian Humanism":** Paul Oskar Kristeller, "The European Diffusion of Italian Humanism", *Italica*, vol. 39/1 (1962), pp. 1-20.
- Kristeller, *Iter Italicum*:** Paul O. Kristeller, *Iter Italicum*, vol. 3, Leiden: Brill Academic Publishers, 1983.
- Küp, "A Fifteenth Century Girdle Book":** Karl Küp, "A Fifteenth Century Girdle Book," *Bulletin of the New York Public Library*, vol. 43 (1939), pp. 471-484.
- Landau, *The Renaissance Print*:** David Landau, Peter Parshall, *The Renaissance Print*, New Haven and London: Yale University Press, 1994.
- Luzzatto, *Prolegomena to a Grammar of the Hebrew Language*:** Samuel D. Luzzatto, Aaron D. Rubin, *Prolegomena to a Grammar of the Hebrew Language*, New Jersey: Gorgias Press, 2005.
- Overfield, "Germany":** James Overfield, "Germany," *The Renaissance in National Context*, edited by Roy Porter, Mikuláš Teich, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Rasmussen, "Bridging the Middle Ages and the Renaissance":** Tarald Rasmussen, "Bridging the Middle Ages and the Renaissance: *Biblia Pauperum*, their Genre and Hermeneutical Significance," *Hebrew Bible, Old Testament: The History of its Interpretation*, edited by Magne Saebo, vol. 2, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008.
- Reske, *The Production of Schedel's Nuremberg Chronicle*:** Christopher Reske, *The Production of Schedel's Nuremberg Chronicle (Mainzer Studien zur Buchwissenschaft, Band 10)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2000.

- Reuchlin, *De Rudimentis Hebraicis*:** Johannes Reuchlin, *De Rudimentis Hebraicis*, Pforzheim: Thomas Anshelm, 1506.
- Rummel, *The Case Against Johann Reuchlin*:** Erika Rummel, *The Case Against Johann Reuchlin. Religious and Social Controversy in Sixteenth-Century Germany*, Toronto: University of Toronto Press, 2002.
- Rummel, *The Confessionalization of Humanism*:** Erika Rummel, *The Confessionalization of Humanism in Reformation Germany*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Schwarz, *Principles and Problems of Biblical Translation*:** Werner Schwarz, *Principles and Problems of Biblical Translation, Some Reformation Controversies and their Background*, Cambridge: Cambridge University Press, 1955.
- Shestack, *Fifteenth Century Engravings*:** Alan Shestack, *Fifteenth Century Engravings of Northern Europe from the National Gallery of Art, Washington, D.C. December 3, 1967 - January 7, 1968*, Washington D.C., 1967.
- Stadler, *Michael Wolgemut*:** Franz J. Stadler, *Michael Wolgemut und der Nürnberger Holzschnitt im letzten Drittel des XV. Jahrhunderts*, Strassburg, 1913.
- Stauber, *Die Schedelsche Bibliothek*:** Richard Stauber, *Die Schedelsche Bibliothek*, Freiburg im Breisgau, 1908.
- Stauber, "Hartmann Schedel":** Richard Stauber, "Hartmann Schedel und der Nürnberger Humanistenkreis," *Diffusion des Humanismus: Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*, edited by Johannes Helmuth, Gerrit Walther, Göttingen: Wallstein Verlag, 2002, pp. 159-185.
- Steinicke, "Persuasive Feindbilder":** Marion Steinicke, "Persuasive Feindbilder. Judendarstellungen in der Schedelschen Weltchronik (1493)," *Der Odem des Menschen ist eine Leuchte des Herrn in Schriften der Hochschule für Jüdische Studien Heidelberg*, vol. 9 (2006), pp. 275-296.

Steinschneider, *Die Hebräischen Handschriften*: Moritz Steinschneider, *Die Hebräischen Handschriften der K.Hof-und Staatsbibliothek in München*. München, 1895.

Striedl, "Geschichte der Hebraica-Sammlung": Hans Striedl, "Geschichte der Hebraica-Sammlung der Bayerischen Staatsbibliothek", *Orientalisches aus Münchener Bibliotheken und Sammlungen*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1957, pp. 1-37.

Toch, *Die Juden im mittelalterlichen Reich*: Michael Toch, Lothar Gall, Gottfried Niedhart, Klaus Hildebrand, *Die Juden im mittelalterlichen Reich*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2003.

Walde, *Christliche Hebraisten*: Bernard Walde, *Christliche Hebraisten Deutschlands am Ausgang des Mittelalters*, Münster i. W., 1916.

Wortzman, *Recommendation Whether to Confiscate, Destroy and Burn all Jewish Books*: Peter Wortzman, ed. *Recommendation Whether to Confiscate, Destroy and Burn all Jewish Books*, New Jersey: Paulist Press, 2000.

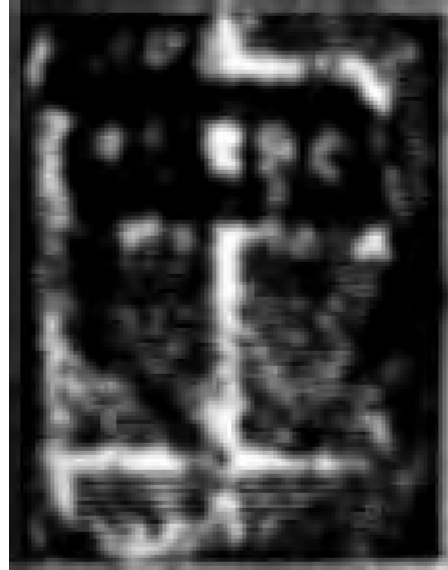
Wuttke, "Humanismus als integrative Kraft": Wuttke, "Humanismus als integrative Kraft. Die Philosophia des deutschen 'Erzhumanisten' Conrad Celtis. Eine ikonologische Studie zu programmatischer Graphik Durers und Burgkmairs," *Artibus et Historiae*, vol. 6/11 (1985), pp. 65-99.

דויטש, *יהדות בעינינו נוצריות*: יעקב דויטש, *יהדות בעינינו נוצריות*: תיאורים "אתנוגרפיים" של היהדות בחיבוריהם של מלומדים נוצרים במערב אירופה מן המאה השש-עשרה ועד למחצית המאה השמונה-עשרה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטה עברית בירושלים, תשס"ד.

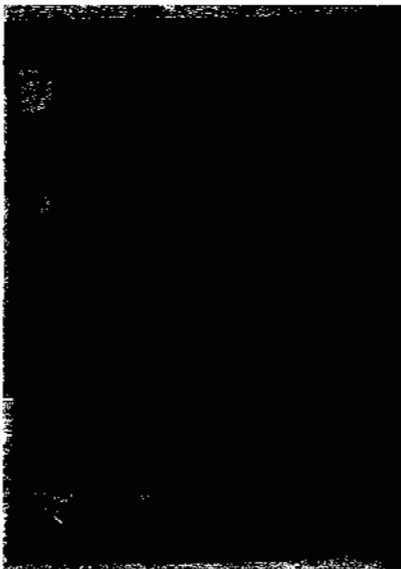
תמונות

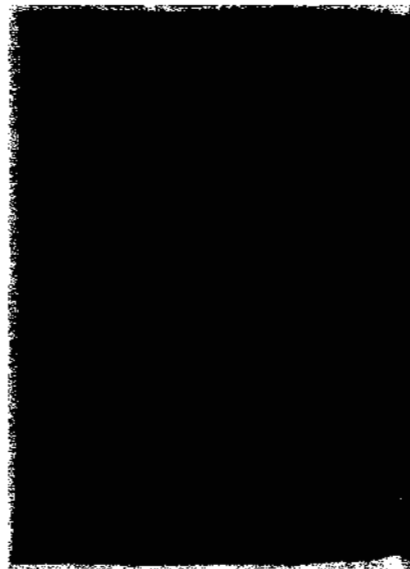
2. סידור, פרנקוניה, המחצית הראשונה של המאה ה-14
(Munich, BSB, Cod. hebr. 90)

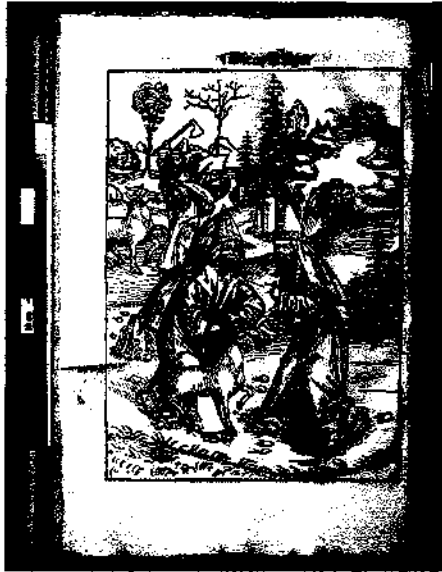
1. סידור ומחזור לכל השנה, פרנקוניה, תחילת המאה ה-14
(Munich, BSB, Cod. hebr. 69)

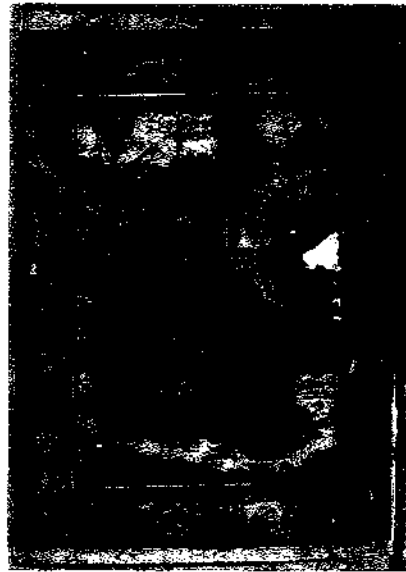
4. מחזור לכל השנה, פרנקוניה, הרבע השלישי של המאה ה-13
(Munich, BSB, Cod. hebr. 21)

3. חומש ליסורג, פרנקוניה, מחצית השנייה של המאה ה-13
(Munich, BSB, Cod. hebr. 14)

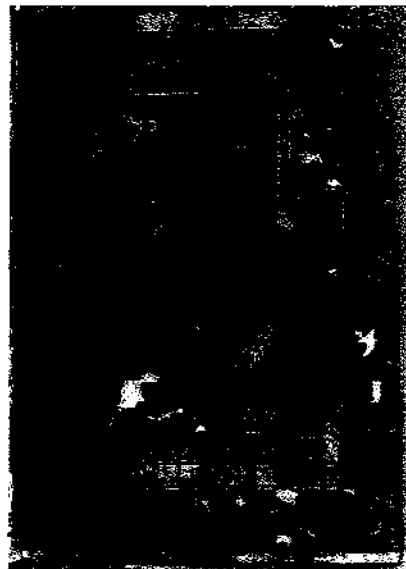
6. סטפן פרידולין, שאצנהלטר: הקרבתו של שעיר, נירנברג, 1491 (Rar. 293)

5. דף כטז הקדמי בזומש ליסורג: הקרבתו של שעיר, נירנברג, 1491 (Munich, BSB, Cod. hebr. 14)

8. סטפן פרידולין, שאצנהלטר: יוסף מציג את יעקב ואדון לפרעה, נירנברג, 1491 (Rar. 293)

7. דף כטז האחורי בזומש ליסורג: יוסף מציג את יעקב ואחיו לפרעה, נירנברג, 1491 (Munich, BSB, Cod.) (hebr. 14)